

УДК 159.992.7

DOI: 10.15330/esu.1.107-114

Оксана Ворошук,

кандидат педагогічних наук, доцент,
ДВНЗ “Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника”
(м. Івано-Франківськ, Україна)

Oxana Voroshchuk,

Candidate of pedagogical sciences (PhD),
Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian
National university (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
oksanavorochshuk@gmail.com

Світлана Ступарик,

соціальний педагог Задубрівської ЗОШ І-ІІІ ст.
Снятинського району
(с. Задубрівці, Україна)

Svitlana Stuparyk,

social teacher of the Zubrishky secondary school I-III
degrees Snyatynsky area
(Zadubrivtsi, Ukraine)
svitlanastup1987@gmail.com

ПРОЯВИ ТА ШЛЯХИ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

MANIFESTATIONS AND WAYS OF EFFECTIVE PREVENTION OF BULLING IN A TEENAGE ENVIRONMENT

Стаття присвячена проблемі булінгу у сучасному підлітковому середовищі, охарактеризовано його основні причини та наслідки. На основі розуміння наявності проявів булінгу між усіма учасниками навчально-виховного процесу проаналізовано особливості його соціально-психологічної профілактики із залученням усіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: булінг, профілактика, фізичне і психологічне насильство, підліткове середовище, учнівський і педагогічний колективи, сім'я.

The article deals with the problem of bullying in today's teenage environment, outlines its main causes and consequences.

The purpose of the article is to consider the manifestations and ways of effective prevention of bullying in the teenage environment, depending on its types: physical and mental.

Adolescence, as recognized by the psychological and pedagogical science – the most difficult and difficult of all stages of the child's development. It is called transitional because during this period there is a peculiar transition from childhood to adulthood, from immaturity to maturity, which permeates all aspects of adolescent development: anatomical and physiological structure, emotional and intellectual spheres, moral formation. During this period, we observe a change in the child's behavior.

In order to determine the state of manifestations of violence depending on its types: physical and mental (emotional), we developed a questionnaire. Adolescents are aware of various types of violence and virtually all teens have encountered this problem.

Analyzing the manifestations of physical, mental (emotional) violence against adolescents and their consequences, we have come to the conclusion that raising a child in the context of mental and physical abuse leads to deformation of personality. An angry, unfriendly environment generates low self-esteem based on the attitude of parents and other adults. A teenager who is punished, threatened, and physically abused begins to feel unwanted and unloved and is hostile and disdainful.

It should be noted that the same teenager can be abused by both parents and teachers, the street and peers.

To prevent bullying for teens, there is a need for clear, focused and coordinated work between all participants in the educational process of the pedagogical, student groups and family, and active counteraction to negative factors.

Key words: *bullying, prevention, physical and psychological abuse, teenage environment, student and teaching staff, family.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Україна, ставши на шлях розбудови демократії в умовах утвердження ринкових відносин, переживає негативні соціальні явища у суспільстві. В учнівських колективах спостерігається тенденція поширення агресивних і насильницьких дій у поєднанні із залякуванням й цькуванням. Важливим завданням сучасної школи є визнання існування проблеми булінгу та створення безпечного навчально-виховного середовища для профілактики та боротьби з негативними соціально-педагогічними наслідками цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання порушеної проблеми і на які спирається автор. До питань булінгу у своїх працях звертаються вітчизняні і зарубіжні науковці К. Абсалямова, О. Барліт, В. Бесаг, О. Дроздов, Ю. Клименко, Д. Лейн, О. Луценко, Л. Лушпай, Д. Олвеус, Н. Сайко С. Стельмах, А. Чернякова, В. Шевчук та ін.. Разом з тим, дослідження соціально-педагогічної профілактики боулінгу в підлітковому середовищі не проводилися, що і зумовило вибір теми публікації.

Мета статті – розглянути прояви та шляхи ефективної профілактики булінгу в підлітковому середовищі в залежності від його видів: фізичного та психічного.

Виклад основного матеріалу. Отож, булінг (від англ. хуліган, забіяка, грубіян, бешкетник) – це, зазвичай, повторювана навмисна поведінка, спрямована на завдання шкоди іншій людині та приниження жертви. Агресор має більше влади, сили або вищий статус, ніж потерпілий; кривдником вважається людина, яка здійснює, допомагає здійснювати або підбурює інших до булінгу.) [4, с. 14].

Підлітковий вік, як визнано психолого-педагогічною наукою – найважчий і найскладніший з усіх періодів розвитку дитини. Його називають перехідним, тому що протягом цього періоду відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, від нестиглості до зрілості, що пронизує усі сторони розвитку підлітка: анатомо-фізіологічну будову, емоційну і інтелектуальні сфери, моральне становлення.

В педагогічній літературі цей вік традиційно позначається термінами “важкий”, “критичний”, “конфліктний” і т. д. Тривожні моменти в поведінці частини підлітків, зокрема агресивність, жорстокість, підвищена тривожність, набувають стійкого характеру у процесі стихійно-групового спілкування, що складається в різних компаніях. Але це спілкування, ця система стосунків, у тому числі й побудованих на ґрунті жорстоких законів асоціальних підліткових груп, є наслідком не якоїсь генетичної схильності, споконвічної агресивності та ін., а виступає, в більшості випадків, лише як ситуація заміщення при неприйнятті підлітка у світ соціаль-

нозначущих стосунків дорослих, як ситуація спільного переживання їхньої незрозумілості. Агресивний підліток – це насамперед звичайна дитина, якій властива нормальна спадковість. А риси, якості агресивності вона набуває під впливом помилок, недоробок та недоглядів у виховній роботі, ускладнень у навколишньому середовищі.

Діти підліткового віку особливо залежні від мікросередовища і конкретної ситуації. Одним з елементів мікросередовища у стосунках, що складаються, і в яких формується особистість, є сім'я. При цьому вирішальним є не її склад – повна, неповна, що розпалася, а моральна атмосфера, взаємини, що складаються між дорослими членами сім'ї і дітьми.

Розгляд проявів різних форм агресивної поведінки підлітків має не тільки психолого-теоретичне, а й практичне значення, дозволяючи орієнтуватися в характері емоційно-вольової і ціннісно-нормативної сфер особистості дитини підліткового віку, з огляду на особливості впливу соціальної ситуації її розвитку, впливу мікросередовища. І психологу-досліднику і педагогу-практику важливо знати стан фізичної і непрямой агресії дітей, схильність їх до роздратування і негативізму, вербальної агресії, підозрливості й уразливості, що формують ворожість. Причому знати в динаміці розвитку, характерній для підліткового періоду, коли агресивність дітей та її проявів у різних формах поведінки відрізняються специфічними особливостями, типовими для 10 – 11, 12 – 13 і 14 – 15-річних підлітків.

Розглянемо процес профілактики боулінгу у підлітковому середовищі, базуючись на розробленій типології підлітків, видах їх ставлень, системі цінностей, типах поведінки, видах агресії, ступенях прояву агресивних (насильницьких дій). При цьому будемо виходили з того, що процес профілактики передбачає виховання у них таких ставлень, цінностей та інтересів, які б сприяли формуванню відповідальної поведінки, вихованню особистості, здатної брати участь у перебудові суспільства.

Зазначимо, що поведінка – це сукупність дій і вчинків людини (відповідальна, пасивна, агресивна).

Ми розробили анкету з метою визначення стану проявів насильства в залежності від його видів (фізичного та психічного (емоційного)).

На запитання: Чи має місце в Україні жорстоке ставлення до дітей, відповіді підлітків показали що більшість підлітків, як хлопців, так і дівчат засвідчили факт проявів щодо них насильства. 63% опитаних неповнолітніх підтвердили наявність жорстокого ставлення до дітей. Тільки 16% респондентів заперечили існування такого явища. Водночас, 21% було важко відповісти на це запитання (13% обрали відповідь “не знаю” та ще 8% взагалі нічого не відповіли). Серед дівчат, порівняно з хлопцями, більше таких, які вважають, що жорстоке поводження має місце (69% та 56% відповідно). Варто зазначити, що зі збільшенням віку респондентів не значно, але збільшується частка таких, які вважають, що жорстоке ставлення до дітей в Україні існує: по 41% серед 14 та 15-річних, 42% – 16-річних, 43% – 17-річних.

Цікавими є відповіді підлітків на запитання щодо жорстоких дій або знущань з боку навколишніх. Підлітки найбільше піддавались жорстоким діям з боку ватажків та членів дитячих груп (серед них, хлопці – 56%, дівчата – 53%). Найменш постраждали підлітки з боку працівників міліції (хлопці – 11%, дівчата – 7%).

Досліджуючи прояви фізичного насильства, ми з'ясували такі випадки: побиття дитини; кидання предметів у дитину; смикання за волосся, щипання, подряпання; фізичне перешкоджання дитині при спробі її вийти з приміщення; залишення дитини однієї в небезпечних місцях; штовхання, ляпаси; не надання допомоги при нещасних випадках; відмова допомоги хворій дитині; перешкоджанні дитині спати вночі.

Звичайно, у чистому вигляді фізичного насильства практично не буває, оскільки воно супроводжується психічними травмами дитини.

Узагальненими показниками фізичного насильства ми визначили: побиття дитини; смикання за волосся, щипання, подряпання; штовхання, ляпаси. У переліку видів насильства кожен відмічав здебільшого не один, а декілька показників, загальний показник не зводився до 100 відсотків. 81% дітей піддаються фізичному насильству з боку батьків, рідних, 12% – з боку вчителів, 73% – з боку шкільного оточення і 62% – з боку “вулиці”.

Слід зважити на те, що один і той же підліток може піддатися насильству і з боку батьків і з боку вчителів, однолітків тощо. Як виявилось, такий високий ступінь прояву фізичного насильства зумовлений багатьма чинниками. Батьки по-різному ставляться до виховання своїх дітей: одні прагнуть до фізичних розправ, штовхань, залякувань, тому що самі піддавались у дитинстві такому ж тиску; інші – просто не мають елементарних моральних підвалин, належної освіти, культури, простіше сказати – батьківських обов’язків. Вони приймають авторитарний стиль виховання. Багато сімей неблагополучних, де царює алкоголь, наркотики, дітей там б’ють через те, що немає грошей на їжу, спиртне, наркотичні речовини.

Результати опитувань засвідчують, що 12% підлітків піддаються фізичному насильству з боку вчителів: стусани на перервах, а іноді й на уроках, штовхання, смикання за волосся, щипання, кидання предметами (м’ячем, лінійками, ключами, ручками, крейдою).

Аналіз даних показав, що 73% дітей піддаються фізичному насильству з боку шкільного оточення. Важливо відмітити, що школа, на думку дітей, є тим місцем, де вони найчастіше зустрічаються з жорстоким ставленням та знущанням (вчителів, однокласників, дещо меншою мірою – учнів старших класів). Майже половина учнів 5 – 8 класів за останній рік потрапляли в бійку. З них: чотири і більше разів – 11,4% учнів 5-х, 10,3% – 7-х і 9,2% – учнів 8-х класів. Аналіз свідчить: чим молодший підліток, тим частіше він потрапляє в ситуації з проявами насильства, як психічного, так і фізичного.

62% дітей піддаються фізичному насильству на “вулиці”. Їх б’ють, ображають, відбирають гроші, інші речі – сусіди, незнайомі дорослі, старшокласники. Підлітки особливо незахищені від нападів бездомних людей, бездоглядних дітей в під’їздах, ліфтах, інших малолюдних місцях.

Дослідження проявів психічного (емоційного) насильства засвідчили, що воно найважче розпізнається, оскільки проявляється як ізольовано, так і в сполученні з іншими формами.

Прояви психічного насильства ми виявляли за наступними показниками: залякування, погрози; постійна критика, образи, глузування; нехтування проблемами дитини.

До форм психічного (емоційного) насильств ми віднесли:

- неодноразовий грубий психічний вплив, що викликає у дитини психічну травму; похмурість, відмова від обговорення проблеми; тероризування, тобто кількаразова образа дитини словами і формування стабільного почуття страху; підтримка постійної напруги, залякування, погрози; залякування покаранням (“Ще одна погана оцінка або чергова витівка в школі, і я візьмуся за ремінь”);
- відкрите неприйняття і постійна критика дитини; образи на адресу дитини, що виявляються у словесній формі без фізичного насильства; лайка, глузування;

- навмисна фізична або соціальна ізоляція дитини; надмірні вимоги, що не відповідають віковим або можливостям дитини; брехня та невиконання дорослими обіцянок; ізоляція, тобто відчуження дитини від нормального соціального спілкування; “торгівля заборонами” (наприклад, якщо дитина у визначений час не виконала уроки або не прибрала постіль, то за цим на певний час настає заборона дивитися телевизор або гуляти); моральне розтління, (прилучення і примушення дитини до дій, що суперечать суспільним нормам і завдають шкоди дитині, прилучення або примушення до вчинення крадіжок, уживання алкоголю або наркотиків).

У школі мають місце непоодинокі випадки приниження гідності дітей вчителями. Часто конфіденційна інформація щодо проблем дитини та її сім'ї розголошується і стає предметом обговорення у класному колективі, серед батьків, що травмує психіку, погіршує моральний стан дитини. Засобом психологічного тиску в руках окремих педагогів стало оцінювання навчальних досягнень учнів. Нерідко 11 – 12 балів може отримати лише той учень, який ходить до вчителя на додаткові (платні) заняття.

За нашими дослідженнями лише 39% учнів 5-х, 42% учнів 6-х, 48% – 7-х та 57% – 8-х класів зазначили, що їх не ображали в школі протягом останніх двох місяців жодного разу. По декілька разів на тиждень ображають 11% п'ятикласників, 9% шестикласників, 7% семикласників, 4% восьмикласників. При цьому частка ображених хлопчиків і дівчаток приблизно однакова.

68% дітей піддаються психічному насильству з боку середовища – однокласників, старшокласників, працівників школи. Наші спостереження показали, що на перервах у школі немає чіткої організації шкільного життя. Діти надані самі собі. У дитячих туалетах мають місце непристойні розмови і лайки, психологічний тиск на молодших за віком дітей. На шкільному подвір'ї можна спостерігати таку ж саму картину.

Соціальні проблеми також провокують психічне насильство. Проблема соціально-економічної нерівності існує і серед однолітків. “Бідні” діти постійно відчувають себе неповноцінними, у них немає “кишенькових” грошей, вони не можуть купити собі бутерброд у шкільному буфеті, з них постійно глузують і ображають. Вчителі здебільшого не втручаються у стосунки між дітьми, не розуміючи гостроти цієї проблеми.

71% підлітків піддаються психічному насильству на вулиці, компаніях, в мікросоціумі. Анкетні дані стверджують, що незнайомі люди, сусіди також дозволяють собі дітей кривдити, критикувати, залякувати. Індивідуальні бесіди, анкетування з підлітками стверджують, що на майданчиках, в комп'ютерних клубах, залах ігрових автоматів, постійно чується лайка, образи, погрози тощо.

В процесі анкетування та опитувань виявилось, що 59% підлітків страждають від психічного насильства з боку батьків. Діти, з сімей, в яких практикується психічне насильство, відчувають постійний психологічний дискомфорт, для них це справжня трагедія, почуття страху постійно супроводжує їх, що призводить до відзанурення в себе та пасивності до насильницької поведінки. За результатами наших опитувань та індивідуальних бесід з дітьми ми з'ясували, що дітей часто піддають покаранню “мовчанкою”, коли вся рідня навмисно ігнорує присутність дитини, не помічає її, а потім ображає, глузує з неї, це часто супроводжується лайкою, погрозами.

53% дітей піддаються психічному (емоційному) насильству з боку вчителів. Аналізуючи анкетні дані та результати індивідуальних бесід з дітьми ми дійшли висновку, що вчителі дозволяють собі по відношенню до учнів висловлюватися нецензурними словами, критикувати й принижувати дитину в присутності всього класу, залякувати поганими оцінками, висміювати, використовувати загрозливі жести, виганяти з класу, лишати перерви. Такі дії призводять до того, що підлітки бояться ходити до школи, втрачають інтерес до навчання. На жаль, ми з'ясували ще одну причину психічного насильства, – це соціально-економічна нерівність між дітьми. Є сім'ї, які не спроможні дитину вдягнути пристойно, купити їй кожного року новий портфель, спортивний костюм, взуття. Деякі вчителі цього не розуміють, називають дітей “голодранцями”, “біднотою”. З кожним роком ця проблема все більше прогресує.

Ми вже згадували, що психічне (емоційне) насильство виявляти важче, ніж фізичне, тому ми використовували крім анкетних опитувань, метод спостережень за психічним станом дитини та його фізичним розвитком, що дозволяло запідозрити це насильство: затримку розумового і фізичного розвитку; нервовий тик, енурез, сумний вигляд; різні соматичні захворювання (ожиріння, втрата ваги, виразка шлунку, захворювання шкіри, алергічні реакції); стурбованість та тривожність, порушення сну, тривале збереження пригніченого стану, агресивність, схильність до самотності; надмірна поступливість, загрози та спроби самогубства; невміння спілкуватися, налагоджувати стосунки з іншими людьми, у тому числі з однолітками; погана успішність, низька самооцінка, порушення апетиту.

Слід зауважити, що наше дослідження не виявило жодного підлітка, який би не відчув прояву того чи іншого виду насильства.

Проаналізувавши прояви фізичного, психічного (емоційного) насильства щодо підлітків та їхні наслідки, ми дійшли висновків, що виховання дитини в умовах психічного і фізичного насильства призводить до деформації особистості. Злісна, недоброзичлива обстановка формує низьку самооцінку, що ґрунтується на ставленні до неї батьків та інших дорослих. Підліток, по відношенню до якого застосовують покарання, погрози, фізичне насильство, починає почувати себе небажаним і нелюбимим, ставиться до себе вороже і з презирством.

Відчуття себе небажаним викликає в нього глибоке почуття провини і сорому за своє існування. Відчуття своєї малоцінності принижує дитину, тому багато дітей навіть не противляться насильству над ними саме з бажання бути чогось вартими.

Дитина – жертва емоційного насильства, росте зі знанням того, що вона погана і в усьому неспроможна. Надалі вона відтворює вже засвоєні нею моделі поведінки у власному житті, у тому числі й спілкуванні зі своїми дітьми.

Дитина, яка на собі випробувала прояви фізичної агресії, спостерігаючи за поведінкою агресивного батька, виробляє агресивну модель поведінки. Однак, якщо вона навчилася гамувати і заперечувати свої почуття до насильника, це може викликати депресію і спровокувати поведінку, що саморуйнує, оскільки вираження гніву стосовно насильника буває або занадто небезпечним, або безрезультатним. Тому гнів дитини обертається всередину, проти неї самої, викликаючи депресію і ненависть до себе.

Жертви фізичного насильства відчувають себе непопулярними, нещасливими, неслухняними, вони вірять, що інші кращі за них. Якщо дитина, вихована в нормальних умовах, внутрішньо і зовні протестує проти несправедливого покарання, то дитина, яка піддається фізичному насильству, часто вважає покарання справедливим.

Відсутність позитивного досвіду, на який можна опертись, сприяє формуванню низької або нестабільної самооцінки, яка при найменших невдачах ще більше зростає.

Основними наслідками фізичного насильства для дітей є відсутність контролю над своєю імпульсивністю, зниження здатності до самовираження, відсутність довіри до людей. Безпосередньо після травми виникають гострі стани страху, довготривалими наслідками можуть стати садистські нахили.

Результати нашого дослідження також довели, що людям, для яких насильство є прийнятним, притаманні низький рівень самоповаги та самоприйняття.

Підліткова агресивність та правопорушення часто спричиняються також нездатністю конструктивними засобами відреагувати на негативні емоції, схильністю підпадати під вплив навколишніх та прагненням “бути, як усі”; невмінням протистояти натиску з боку однолітків. Крім того, жорстокий контроль, дисципліна, необхідність якої не розуміється, призводить до того, що не формується внутрішній самоконтроль, здатність відповідати за свої вчинки, вміння приймати рішення та відповідати за своє життя і життя навколо себе.

Анкетування та опитувальники адміністрації школи, вчителів, батьків, бесіди з ними засвідчили, що у своєму розпорядженні вони не мають достатньо методичної літератури з проблеми профілактики булінгу щодо підлітків. Тому, роботу з профілактики булінгу необхідно планувати у спільній взаємодії соціального педагога, психолога, вчителів, адміністрації, сім'ї; працювати не лише з дитиною, яка стала жертвою, чи з переслідувачем, але й з усім учнівським колективом.

Результативність соціально-психологічної профілактики булінгу залежить від дотримання загальноприйнятих принципів, а саме: ненасильницьке спілкування (уникнення примусу до залучення в тренінг); самодіагностика, тобто саморозкриття дітей, усвідомлення і формулювання ними особистісно значущих проблем; позитивний характер зворотного зв'язку. Булінг у школі іноді виявляється не лише серед учнів у ставленні один до одного, але і в діях учителів щодо учнів чи навпаки. Це є наслідком того, що вчителі не уявляють масштабів поширення проблеми і не знають, як боротися з цим явищем, що набирає оберти [1]. Важливим завданням є не лише попередження булінгу в учнівському колективі, але і проведення відповідної превентивної роботи у педагогічному колективі. Одним із засобів є соціально-психологічний тренінг. Його учасниками можуть стати вчителі, соціальні педагоги і практичні психологи загальноосвітніх навчальних закладів. До основних видів соціально – психологічної профілактики насильства в учнівському середовищі відносять первинну, вторинну та третинну. Кожен із видів профілактики має свої особливості. Також виокремлюють напрями, зміст та форми превентивної роботи щодо попередження проявів та насилля в навчальних закладах: організаційно-методичний, просвітницький, корекційно-розвивальний та профілактичний.

Для роботи з педагогічним колективом соціальним педагогам і практичним психологам навчального закладу необхідно брати участь у роботі тематичних педагогічних рад, на яких доводити інформацію про інноваційні технології навчально-виховного процесу, інтегрування в педагогічну практику останніх досягнень педагогіки та психології з питань навчання і виховання учнів різних вікових категорій, здійснювати психологічний супровід молодих учителів, а також роботу з профілактики емоційного вигорання [2]. Робота з батьками передбачає використання як просвітницьких форм та методів роботи, так і практичних занять: батьківські збори, консультації, педагогічний консиліум, лекція, семінар.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отож можемо зробити висновок про те, що з метою попередження булінгу щодо підлітків необхідна чітка цілеспрямована та скоординована робота педагогічного, учнівського колективів та сім'ї, активна протидія негативним чинникам.

Дана публікація не вичерпує всіх аспектів соціально-психологічної профілактики булінгу, тому перспективою подальших досліджень є розглянути сексуальне насильство, кібербулінг. Розробити серію занять для учнів, батьків та педагогів з попередження булінгу.

Література

1. Булінг – важлива проблема для дітей в Україні. ЮНІСЕФ розпочинає кампанію проти булінгу. Електронний ресурс. –Режим доступу: <https://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayini-yunisef-rozpochynaie-kampaniyu-proty-bulingu.html> (дата запити: 30.09.2019).
2. Клименко Ю., Сайко Н., Шевчук В. Соціально-психологічна профілактика булінгу в освітньому середовищі.- Режим дступу: <https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-pp2018-181vi75-18.pdf> (дата запити: 28.09.2019).
3. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення/Соціальна педагогіка: теорія та практика. 2015. № 4. С. 26 – 28.
4. Government of Newfoundland and Labrador – Education. Safe and Caring Schools Policy. Revised [Online resource]. – 2013. P. 14.-Access. – Режим доступу: www.edgov.nl.ca/edu/K12/safeandcaring/policy.pdf (дата запити: 30.09.2019).

References

1. Bulinh – vazhlyva problema dlia ditei v Ukraini. YuNISEF rozpochynaie kampaniiu proty bulinhu. Elektronnyi resurs. –Rezhym dostupu: <https://pedpresa.ua/185372-buling-vazhlyva-problema-dlya-ditej-v-ukrayini-yunisef-rozpochynaie-kampaniyu-proty-bulingu.html> (data zapytu: 30.09.2019).
2. Klymenko Yu., Saiko N., Shevchuk V. Sotsialno-psykholohichna profilaktyka bulinhu v osvitnomu seredovyshchi.- Rezhym dstupu: <https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org10.31174send-pp2018-181vi75-18.pdf> (data zapytu: 28.09.2019).
3. Lushpai L.I. Bulinh yak sotsialno-pedahohichna problema ta shliakhy yii vyrishennia/Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka. 2015. № 4. S. 26 – 28.
4. Government of Newfoundland and Labrador – Education. Safe and Caring Schools Policy. Revised [Online resource]. – 2013. P. 14.-Access. – Rezhym dostupu: www.edgov.nl.ca/edu/K12/safeandcaring/policy.pdf (data zapytu: 30.09.2019).

Одержано статтю: 10.09.2019

Прийнято до друку: 27.09.2019

УДК 37.377.330

DOI: 10.15330/esu.1.114-120

Наталія Гаргаун,

викладач, Вінницький коледж Національного університету харчових технологій
(м. Вінниця, Україна)

Nataliia Gargaun,

teacher, Vinnitsa College of National University of Food Technologies (Vinnitsa, Ukraine)
nuggargaun@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

FORMING OF ECONOMIC CULTURE AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM

У статті розглядається формування економічної культури особистості. Висвітлюються функції економічної культури. Серед наукових робіт особливу увагу